

УДК 94(477)«1648/179»:321.01]:930(477)  
doi.org/10.33989/2075-1443.2019.41.172924  
orcid.org/0000-0001-5096-8288

*Ірина Діптан*

*ДІПТАН Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів – історіософія, історія України.*

## УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО: ВІЗІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (стаття друга)

*«...ідея об'єднання українських земель і їх політичної окремішності...  
тісно сплітається з усією діяльністю Виговського в часах  
Хмельницького і по його смерті...»  
(Грушевський, 1998, с. 371)*

Чому ж саме Польща, котра впливовою старшиною і Виговським особисто сприймалася як крайній варіант порятунку Гетьманщини, в липні-вересні 1658 року стала визначальним орієнтиром Чигирини?

М. Грушевський виокремлює цілу низку чинників, які зумовили розрив України з Московією.

По-перше, І. Виговський та козацько-шляхетська еліта в «Маніфесті до європейських володарів» самі означили ці причини. Насамперед нагадали, що «не з інших спонукань прийняли... протекцію князя московського, як для того тільки щоб зберегти і примножити... вольність нашу». Натомість цар, «... з намірів на польську корону, вирішив... нас задушити...» (Грушевський, 2006, с. 328). Тобто, в Чигирині добре пам'ятали про Вільно 24 жовтня 1656 року: тоді «московське правительство зрадило Україні, ввійшовши в порозуміння з Польщею... Москва захотіла торгувати долею України, рішати її без згоди і волі самої України...» (Грушевський, 2005, с. 387). Загроза реалізації домовленостей залишалася.

По-друге, «...двоєдушная и своекорыстная политика московского правительства, – пояснює учений, – вивела его (Виговського) из терпе-

ния, и он, потеряв надежду на Москву, начал действовать собственными средствами» (Грушевский, 1990, с. 205). Гетьман і його оточення переконалися, що саме «...московські правителі своєю політикою внесли розбрат і розділ в українське політичне життя, дали змогу різним демагогам, покликуючися на московську поміч і протекцію, організувати опозицію українському законному правительству, підривати його престиж, відмовляти послуху, виставляти своїх претендентів до булави. Ся політика Москви привела вже до страшної внутрішньої війни на Україні (Пушкарівщина) й грозила в будучності... незчисленими бідами, ...підриваючи в корінь політичну силу України й її правлящих верств» (Грушевський, 2005, с. 388). У вже згаданому «Маніфесті...» І. Виговський і старшина прямо звинувачували московитів, що ті «... спершу з допомогою внутрішньої міжусобної війни, а далі і відкрито своєю власною зброєю підготували нам ярмо неволі...» (Грушевський, 2006, с. 329; Грушевський, 2005, с. 389).

По-третє, І. Виговський і очолюване ним державницьки налаштоване угруповання козацької старшини прагнуло не допустити перетворення України з рівноправного союзника Московії в її провінцію, відстояти суверенітет Гетьманщини. М. Грушевський наголошує, що «конфлікт українських автономічних змагань з московським централізмом... устиг зазначитися в цілім ряді пунктів, як скасування церковної автономії України, обсадження головних українських міст московськими воєводами і військовими залогами, а за тим вияснилася загальна програма московського правительства...: завести московську адміністрацію на Україні, обложити українську людність податками до московського скарбу, обмежити українські «свободи» певними правами самих тільки привілейованих верств – доки догідна хвиля не дасть можливості зробити кінець і їм та підвести все українське життя під загальний московський ранжир» (Грушевський, 2005, с. 388).

Саме «воєводське питання» було наріжним каменем протистояння між Чигирином і Московією. «...Виговський завданням моменту вважав, – наголошує вчений, – за всяку ціну не пустити московських воєводів на Україну і не дозволити Москві взяти в свої руки адміністрацію» (Грушевський, 1998, с. 246). На закид П. Скуратова, що сам просив царя спорядити воєвод, гетьман відповів: «Я писав до великого государя, щоб він прислав тисячу драгунів і тисячу салдатів – бунтівників приборкати, а він прислав воєводів з ратними людьми [...]. Та тепер я з свавільниками сам упоравсь, і мені воєводи і ратні люди не потрібні. Ці воєводи тільки бунти почнуть...» (Грушевський, 1998, с. 246).

По-четверте, І. Виговський володів інформацією про наміри Москви порятувати рештки опозиції, щоби використати її для подальшої

боротьби з надто самостійним гетьманом. У Чигирині добре усвідомлювали, що «опозиція була погромлена, але не була знищена. Пройшла одна критична хвиля в боротьбі з нею, але за нею могла прийти і друга і третя – не менше критична... Розгромлені, пограбовані, до краю озлоблені учасники повстання вийшли за московський кордон і розташувались тут же при українській границі в очікуванні моменту, коли можна буде повести боротьбу з ненависними «панами» наново. Але головне – що маси української «черні» зісталися на місцях з тою ж ненавистю до тих панських потягів старшини і всіх командних верств. Москві треба було ввести тільки невеличкі воєнні сили, щоб об'єднати вкруг них всі ці ворожі старшині елементи і розпалити повстання з новою силою – в розмірах далеко більших, ніж це спробували зробити Стринджа, Донець, Пушкар і т.д. самими обіцянками московської підтримки» (Грушевський, 1998, с. 245).

І. Виговський і його оточення були надзвичайно стурбовані зовсім непотрібним (після придушення заколотників) направленням в Україну Г. Ромодановського з військом (Грушевський, 1998, с. 249). Учений, проаналізувавши 10 статей відповідної царської інструкції, наголосив на таких складових «місії»: домогтися, «...щоб Виговський татар відправив і ...самовільну політику на далі залишив; в залежності від того чи... послухає чи ні – Ромодановський має або підтримувати його і військовою силою і царським авторитетом проти непослушних, або навпаки – боронити пушкарівців проти нього [...] коли... він [Виговський] татар не відішле... трактувати його як неприятеля. Ромодановський мав би мобілізувати проти нього лівобічні полки і боронити Лівобічну Україну, а Шереметев Правобічну» (Грушевський, 1998, с. 250-251).

По-п'яте, розпочавши інтервенцію цар, сам того не бажаючи, схилив гетьмана до розриву з Москвою. 13 (23) червня Г. Ромодановський рушив в Україну, згодом прихистив у себе Я. Барабаша, звільнив раніше ув'язнених С. Довгаля та С. Ляха. Дослідник підкреслює, що вже «...прихід московського війська... без контакту з гетьманом, і присутність в цім... війську... провідників чернецького повстання служив могутнім агітаційним засобом усім чернецьким елементам» (Грушевський, 1998, с. 256-257). Розбої, вбивства, руйнації змусили московський уряд прийняти 23 (н. с.) липня ухвалу про відкликання Г. Ромодановського (2 (12) серпня наказ, через невиконання, було повторено) (Грушевський, 1998, с. 259-260).

Позаяк інтервенція тривала, гетьман удався до радикальних заходів. Одним із них була рада в Чигирині 20 (30) липня, на якій, вочевидь під враженням про «...готовність польського уряду йти на далекосяжні політичні уступки» (вислід «місії» П. Тетері, сеймові ухвали), було

«... взято твердий курс супроти Москви» (Грушевський, 1998, с. 269). Паралельно з цим, «...рішено було... знищити повстанські кадри, що під протекторатом московських воєводів осідали під границею Гетьманщини на Слобідщині... Логічним доповненням мусили б бути аналогічні репресії на Запоріжжі – в спілці з Кримом» (Грушевський, 1998, с. 269-270). Відтак розмови гетьмана з посланцями – ігуменом Мгарського монастиря В. Загоровським (від патріарха Никона) (Грушевський, 1998, с. 271-272) і Портомоїним (від Олексія Михайловича) (Грушевський, 1998, с. 272-274) – були безрезультатними. Невдача Д. Виговського в спробі, за татарською підмогою, оволодіти Києвом, подальші каральні акції Москви унеможливлювали примирення (Грушевський, 1998, с. 276-285).

По-шосте, М. Грушевський підкреслює роль світоглядних чинників в осягненні українсько-польського компромісу 1658 року. Політико-правові орієнтири новопосталої української еліти були просякнуті шляхетською ідеологією, тоді як «...чернь шукала собі помочі і опори в московській адміністрації – заведенню нейтрального, як їй здавалось – воєводського правління...». Оскільки Москва в руслі політики «розподіляй і володарюй» підтримувала чернь, «...старшина поставила проблему обгрунтування і скріплення своїх класових змагань в рамках польської конституції» (Грушевський, 1998, с. 374). Для козацько-шляхетської старшини Річ Посполита як станова держава шляхетської демократії була політичним ідеалом. Натомість самодержавна й деспотична Московія, що неодноразово засвідчувала як прихований, так і відвертий експансіонізм стосовно «прав і вольностей» Війська Запорозького, відлякувала «нову шляхту» України й, сама того не бажаючи, схиляла до Польщі. І це добре усвідомлювали впливові кола останньої. Так, примас А. Лещинський ще в листопаді 1657 року оптимістично висловлювався про перспективу українсько-польського порозуміння, мовлячи, що «...такому свободолюбивому народові як козаки легше жити з Польщею, ніж під деспотичною владою московського царя» (Грушевський, 1998, с. 289). Суголосно розмірковував і познанський воєвода Я. Лещинський у листі до Ю. Любомирського: «...козаки [...] завважать, що з нами їх свобода безпечніша ніж під іншими претекторами» (Грушевський, 1998, с. 318).

По-сьоме, звертаючись до засадничих положень угоди в інтепретації І. Виговського – Ю. Немирича, вчений розмірковує стосовно оцінювання діяльності непересічних постатей національної минувшини. «Ми не маємо майже нічого, – зауважує він; – щоб вияснило нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї, й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів [...] Якби діло їх вінчалося успіхом, воно б

пояснило їх задушевні плани і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критичними ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сячів смуги й «измены» ...» (Грушевський, 2005, с. 389). М. Грушевський підкреслює, що історики, «...бажаючи безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей...» змушені «...вдоволятися... правдоподібними міркуваннями про те, що було властивою метою їх змагань на підставі тих офіціальних актів і ще більше – міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань суспільності» (Грушевський, 2005, с. 389).

Саме виходячи із зазначених засад учений стверджує: «...одне зістанеться фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один (Виговський), так і другий (Мазепа), при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх планів, були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло ... не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою» (Грушевський, 2005, с. 389-390).

По-восьме, до якнайшвидшого унормування взаємин із Річчю Посполитою підштовхував Крим. Пригадаймо: поновлення союзу гетьмана з ханом обумовлювалося необхідністю військового татарського сприяння в приборканні заколоту М. Пушкаря – Я. Барабаша та забезпеченні південних кордонів Гетьманату. Надалі отримувати татарську підмогу, дієвість якої підтвердили події травня-червня 1658 року, Чигирин міг лише налагодивши політичні взаємини з Варшавою в силу чинності польсько-кримської спілки 1653 року.

Суттєво, що майбутній українсько-польський компроміс обумовлювався як власне українськими, так і польськими чинниками.

По-перше, польські «король і королева [...] своїми впливами підтримували угодові течії на дворі і в сенаті» (Грушевський, 1998, с. 317). Так, Ян II Казимир у липні 1658 року прихильно сприйняв побажання австрійських послів – графа Коловрата і барона Л'Ізоля – «аби вже на цій соймі угодою кріпкою і тривкою повернено тілові Річипосполитій цей дорогоцінний член, котрого відділення було джерелом всіх нещасть, які впали на Польщу» (Грушевський, 1998, с. 316). Лібералізм монарха, котрий сприймав вимоги І. Виговського (окрім скасування церковної унії), пояснювався тим, що «...Ян Казимир знову рахував на козаків як на свою вірну гвардію, і тепер так само як за часів Володислава різні роялісти, що носилися з гадками реформи польської конституції: зміцнення королівських прерогатив і обмеження шляхет-

ської самоволі, покладали надію на козацьке військо й його симпатії до абсолютної монархії» (Грушевський, 1998, с. 317).

По-друге, Військо Запорозьке як союзник Речі Посполитої суттєво посилило б зовнішньополітичний статус останньої. У Варшаві прагматичні політики усвідомлювали необхідність замирення і з козаками, і зі шведами, і з московитами. Правомірно вважали, що «... всі три трактати [...] не суперечать один одному – треба тільки зручно і своєчасно вести кожну річ. Але фундамент – заспокоєння козаків, бо за тим прийде швед або Москва. Тільки зручно трактувати, і тоді третій, хто б не був, мусив би скакати по нашій волі ...» (Грушевський, 1998, с. 323).

Ще більші сподівання на козацтво покладала королева Марія Людовіка: «...за помічю козаків визволитися з ненависної їй залежності від австрійського двору, взяти назад дані йому обіцянки в справі наступства на польським престолі, передати польську корону французькій династії ...» (Грушевський, 1998, с. 317).

По-третє, позиція частини польської магнатерії, котра усвідомлювала необхідність замирення з козаками, а відтак погоджувалася на певні поступки.

Найяскравішим свідченням таких настроїв, на думку М. Грушевського, був меморіал Я. Лещинського, підготовлений на побажання Марії Людовіки і поданий Яну II Казимиру напередодні сейму (почав роботу 10 липня 1658 року). Передусім, Я. Лещинський наголошує, «...що ні їх [козаків] свобода без нас не може устоятися, ні наша без них: коли сполучимось, то ...сила вітчизни нашої повернеться скоро» (Грушевський, 1998, с. 319). Але задля цього «...треба трактувати з ними з найбільшою пильністю і щиро! Бо в тім, що досі з ними не прийшло до згоди, не козаки, а ми винні – тому що трактували їх згорда, не як людей – не то що не рівних нам, але не рахуючи їх людьми! Але Бог показав, що це такі ж люди як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани, більше ніж усі ті, що піддавалися чужому королівству, по невільничому без всяких застережень для своєї свободи – а ті (козаки) так завзято стояли за свої вольності, що годилися скорше погинути ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свою свободу, а ми за своє безсиле панування!» (Грушевський, 1998, с. 319-320).

Я. Лещинський визнає, що на переговорах незадоволення поляків викликає «...пункт де вони (козаки) хочуть бути окремим народом ... і мати своїх достойників [...] можна згодитись з такою умовою, щоб це була унія така як Литовська: аби один нарід не мав прерогативи перед другим...» (Грушевський, 1998, с. 320). Стосовно козацтва, його держави Я. Лещинський уживає таке наймення – Україна-Русь. Засте-

рігає, що «...козаки не можуть бути безпечні, коли не будуть сполучені з нами в свободі» (Грушевський, 1998, с. 320-321).

Далі в документі замальовується вся палітра майбутніх дипломатичних акцій Речі Посполитої. Я. Лещинський, як досвідчений, обережний і толерантний політик, «...вважає потрібним замирення з усіма трьома ворожими сторонами...», але «...здійснити це потрібне замирення в такій послідовності: згода з козаками, потім з царем, на останку – з шведами...» (Грушевський, 1998, с. 321). Пояснював, чому, провадячи переговори з Україною, водночас «...треба трактувати з Московією – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: ...витолкувати Московію, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею... Додати, що ми не вирікаємось по давньому трактувати з нею і про наслідство царя [...]. А щоб козаки не скандалізувались планом sukcesії і не боялись помсти за те що відступили від Московію, то вяснити козакам, що план цей нічим не загрожує нам і їм. Насамперед – будучи разом («в унії»), ми завсіди зможемо відборонитися від спільних кривд – аби тільки добре об'єднались. По друге – план цей безпечно загамує війну і продовжить перемир'я. Потрете – стурбує шведа, так що він хоч би й не хотів, мусить з нами замиритись» (Грушевський, 1998, с. 322).

Водночас познанський воєвода вказує на один, але супротивний Речі Посполитій, пункт козацьких вимог – ліквідація Берестейської церковної унії. «Признає протинним своєму католицькому сумлінню її касувати, але радить не заглиблюватися в це релігійне питання, полишаючи його богословам...» (Грушевський, 1998, с. 323-324). Цікаво, що в одному з листів (до Ю. Любомирського) висловлюється доволі толерантно: «...перед усім треба пильнувати консервування нашої релігії, а вже в другій черзі – повертати інших, і то наукою, моральністю, взірцем, а не нищенням людей: поки тримались першого ішло то нам краще, а як почали навертати силоміць, то й наша віра пропала...» (Грушевський, 1998, с. 319).

Означений документ – це втілення поглядів незначної частини перспективно, прагматично й толерантно налаштованої аристократії на проблему українсько-польського порозуміння шляхом реорганізованого державного співжиття трьох народів.

По-четверте, уряд Речі Посполитої, зважаючи на складні геополітичні реалії, вкрай небезпечні зобов'язання, взяті перед Московією, ще з весни 1657 року активно шукав шляхів до порозуміння з козацтвом у новій політико-правовій площині. На гадку М. Грушевського вже «...під час першої місії Беньовського... був накиданий, в якихось загальних обрисах той план «русської унії» що рік пізніше був тіль-

ки дещо конкретизований...» (Грушевський, 1998, с. 287). Суттєво (в розумінні ідеї соборності України), що за «...відновлення державної приналежності козацької України до польської Річі посполитої гетьманський уряд дістав... згоду на поширення... патронату на західно-українські землі» (Грушевський, 1998, с. 287).

На певному етапі українсько-польські перемовини увінчалися підписанням 15 липня (н. с.) 1658 року Межиріцької угоди, що, за висновком М. Грушевського, стала підґрунтям Гадяцького трактату. Дослідник доволі критично поціновує її зміст, звинувачуючи П.Тетерю – речника козацьких інтересів – у перебранні повноважень, зайвій поступливості, запобіганні перед Короною. Аналізуючи документ, учений стверджує, що пункти «...представляли собою домагання Виговського на чисто кастріровані спільними зусиллями Беньовського і Тетері. Порівнюючи ці пункти з пізнішим гадяцьким актом бачимо багато подібного, місцями – буквально тотожного, очевидно – Тетеря привіз той начерк умови, що потім ліг основою гадяцької унії, – але спільною рукою з Беньовським вони вичистили його з усяких «еретичних відумок» Немирича – не утримавшись навіть на рівні зборівських пактів, спустившись до білоцерківських» (Грушевський, 1998, с. 327).

Розгромивши армію опозиції, І.Виговський продовжує перетрактації з Польщею, намагаючись виправити допущену у Межиріччі помилку. Його тогочасне листування з монаршою родиною засвідчує твердість гетьмана у відстоюванні українських інтересів. 5 вересня 1658 року Ян Лещинський у листі до Яна II Казимира висловлює застереження стосовно позиції Виговського: «Признаюсь, що мені не дуже подобається остання відомість, що прийшла зі Львова – мовляв Виговський домагається окремої держави ..., і другий пункт – вільний наєм війська в Польщі – чого Литва не має: скорше хочуть бути незалежними союзниками..., а не горожанами єдиної республіки ...» (Грушевський, 1998, с. 330).

Але в королівських «...директивах комісарам (особливо Беньовському) – [наказано] не дорожитись, іти на зустріч бажанням Виговського у всім, щоб якнайскорше мати договір і козацьке військо, з огляду, що переговори з Московією і Швецією попали знову на мертві точки» (Грушевський, 1998, с. 331).

Польсько-українські переговори завершилися підписанням 6 (16) вересня 1658 року Гадяцького трактату. На думку вченого, договір «...і пізніші доповнення до нього дуже цікаві, показуючи чого хотіли тоді для України українські політики, Виговський та його товариші» (Грушевський, 2006, с. 329). На основі всебічного аналізу документа М. Грушевський приходить до висновку, що Гадяцька унія в



гетьманському варіанті «... була першим виразом [...], того, що вже перед тим пробивалося в ріжних актах і заявах, але тільки тепер знайшло скільки-небудь конкретне своє об'явлення: українська державна ідея, окремішність української території й українського народу. Від елементарної оборони «руської віри», рівноправності українського чи білоруського православного елемента з польсько-католицьким, яка наповнює собою перші десятиліття XVII в., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомости потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілості, української етнографічної території як окремого політичного тіла» (Грушевський, 2005, с. 390).

Не зупиняючись на детальній характеристиці Гадяцького трактату, зазначимо, що він спрямовувався, насамперед, на реформування Речі Посполитої, бо передбачав утвердження Руського князівства як суб'єкта федерації. Витоки такої державно-політичної реорганізації М.Грушевський убачає в Люблінській унії 1569 року. Тепер «до давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська думка ішла далі сього готового візця... і творила нові форми й гарантії національного життя. Сей, напр., український віце-король, виборний доживотний гетьман, з шансами перетворитися в династичного володаря [...], – се була зовсім нова комбінація автономного устрою В[еликого] кн[язівства] Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що В[елике] кн[язівство] Руське має зіставатися нейтральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським ... прояв ідеї вічної нейтральності України між двома конкурентами – Польщею і Москвою, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно нейтральну державу під протекторатом Польщі й Московщини» (Грушевський, 2005, с. 390-391). М. Грушевський, покладаючись на записки Голінського, учасника переговорів, наголошує, що такі домагання висувалися козацькими посланцями на початку вересня 1658 року, а не тільки в травні 1659 року. Відтак закономірно, що в одному з проєктів Гадяцьких перетрактацій ішлося про недопущення конфронтації з Московією за будь-якого розвою подій. Зокрема, мовилося, що «коли б станом Коронним і в. кн. Лит. прийшлося почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене» (Грушевський, 1998, с. 361); підкреслювалося, що козацькі «гетьмани з військом Зап. [...] мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всій Річпосполитій ... Але так щоб це не нарушало братерства зав'язаного з ханом кримським, а коли може то бути без порушення ці-

лості Річпосполитою – то і з царем московським» (Грушевський, 1998, с. 361-362).

Принагідно зауважимо, що М. Грушевський висловлює сумнів стосовно того, чи не були «...оружні демонстрації Виговського против Москви... тільки способом змусити її до уступок українській автономії...» (Грушевський, 2005, с. 391). Учений, зважаючи на надскладний перебіг переговорів, розмірковує над тим, «...наскільки серйозно брали творці Гадяцької унії план переходу назад під зверхність Польщі...» (Грушевський, 2005, с. 391).

Історик указує на «неподатність» польських комісарів, відсутність гарантій стосовно ствердження домовленостей, вимогу до Виговського тасмно відмовитися від уже погодженого в офіційнім тексті. «Тому, – пояснює дослідник, – гетьман ...пішов на перемир'я з Москвою... Може хотів за той час побачити, яке становище займуть у справі угоди двір і сенат» (Грушевський, 1998, с. 371).

Таким чином, гетьман обрав «...політику вичікування поміж Польщею, Москвою і Швецією...», ймовірно «...сподівався дочекатися присилки польського війська. Може думав, що Москва піде на уступки і на замирення з ним» (Грушевський, 1998, с. 372). До того ж Гадяцька угода ще не була затверджена сеймом і населення України ще не знало про неї. А «з-за такого понівеченого і непевного щодо своєї будучності «шматка паперу» рішучо не варто було палити за собою мости» (Грушевський, 1998, с. 372).

Але подальші події – царська грамота від 3 жовтня (н. с.) 1658 року про зрадництво Виговського; наступ московських підрозділів на Лівобережжя; кінцево невдала дипломатична місія полковника І.Кравченка в Москві; монарша «згода» на замирення з гетьманом на Гадяцьких пунктах і, водночас, підтримка самопроголошеного гетьмана І.Безпалого, жорстокі акції московських воєвод стосовно місцевого населення – засвідчували наростання воєнно-політичного протистояння між Гетьманщиною і Царством.

Між тим І.Виговський мав лише 16 тисяч вірних козаків супроти 150-200-300 тисяч (за різними даними) ратників О.Трубецького. Звісно, після взаємної присяги з кримським ханом (24 квітня 1659 року) військові позиції гетьмана зміцніли: в Україну було спрямовано 80-тисячну орду. Проте військових сил у Чигирині було замало, а на збройну потугу Варшави гетьман уже й не розраховував. Усвідомлюючи малоімовірність успішного затвердження угоди 1658 року вальним сеймом і подальшого її втілення на практиці, І.Виговський, у руслі класичної полівасалітетності, вдається до переговорів зі Стамбулом і Віднем для сприйняття їх протекції.

Все ж старшинською радою до Варшави «...на сейм, який мав затвердити цей трактат, послано було прохання, щоб до Великого князівства Руського включена була не тільки Східна, а й Західна Україна – вся етнографічна територія» (Грушевський, 2006. 330; Грушевський, 1998, с. 370).

22 травня (або ж 12 червня) вальний сейм у Варшаві ствердив остаточний варіант, що став смертним вироком Виговському як політику. Звісно, категорично були відкинуті «нові пункти» березневої старшинської ради про включення до складу Великого Князівства Руського земель Волинського, Подільського та Руського воеводств, ствердження спадкоємного гетьманства, ліквідацію унії, встановлення 60-ти тисячного реєстру тощо (козацьке посольство Т. Носача). Та, найприкріше, що були «відкориговані» консенсусні положення Гадяча 6 (16) вересня 1658 року: угода передбачала 30-ти тисячний реєстр, чинність церковної унії, пункт про обов'язковість участі Руського князівства у ймовірній війні Речі Посполитої з Московією – вилучений.

Гетьман і його оточення з розпачем і обуренням сприйняли кінцевий варіант угоди. За переконанням М.Грушевського «Виговський мусив належати до тих, що з боєм давали виривати з державного плану української політики живі шматки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода» (Грушевський, 1998, с. 371).

Чому ж спроба політико-правового розв'язання проблеми українсько-польського протистояння, запропонована у Гадячі 16 вересня 1658 року, залишилася нездійсненою? В руслі відповіді на поставлене запитання, подамо оцінку проекту вченим.

М.Грушевський полемізує з «поколіннями польських і українських істориків», які прославляють його «... як акт великої політичної мудрості і розваги, вияв глибоких політичних ідей, дороговказ в далеку будучину...», програму «східно-європейської федерації...», акт братства народів, цікавий документ культурних і політичних змагань ...» (Грушевський, 1998, с. 285).

Чому ж така скептична, навіть нищівна оцінка схвальних відгуків дослідників Гадяцького трактату? До того ж, попередньо ми цитували положення з праць М.Грушевського, в яких міститься позитивна характеристика окремих статей документу.

Насправді ж ніяких розбіжностей у поглядах ученого немає. При належному прочитанні його праць можемо сформулювати певні висновки й застереження.

По-перше, М.Грушевський високо поціновує І.Виговського та його однодумців за усвідомлення ними наріжної ідеї суспільно-політичного розвитку українства – нагальної необхідності власного національно-державного буття – й спробу юридичної фіксації її у відповідних пунк-

тах про «Велике князівство Руське». При цьому наголошує на еволюції української державної ідеї в світогляді національної еліти: «Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледве уявлялося, в момент його смерті представлялося політичним керманічам України вже зовсім виразно і ясно» (Грушевський, 2005, с. 390).

Дослідник аргументує своє переконання наступним чином: «Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, але як окрема і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити осібне, «Велике князівство Руське» з своїми осібними міністрами, скарбом, військом і монетою, з своїм власним вибірним шефом – гетьманом, якого мають вибирати стани... сього великого князівства і подають на затвердження королеві. Коронне військо не має вступу на сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких-небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народності («русської віри»). Українській народності забезпечуються певні освітні засоби (право заложення двох академій на взірєць Краківського університету і т. ін.)» (Грушевський, 2005, с. 390).

По-друге, вчений указує на низку обставин, які змушували І.Виговського та його оточення йти на поступки королівським комісарам у процесі гадяцьких перетрактацій. «Очевидно, – вважає М.Грушевський, – багато значив провал піднятих против Москви операцій під Києвом. На границі Слобожанщини йшло також не гладко. Не було чим Москву залякати і змусити до політики невмішання в українські справи. Але рішаюче значення мабуть мала Орда [...] – порозуміння осягнене комісарами з Карач-Беєм: це могло справді переломити всі заперечення Виговського і старшини. Карач-Бей міг поставити українсько-польську угоду умовою своєї дальшої помочі, інакше погрозити, що полишить козаків і піде до дому» (Грушевський, 1998, с. 371).

По-третє, М.Грушевський наголошує, що фаховий дослідник має поціновувати реальні, а не потенційні наслідки договору. Оскільки «... він з'явився в результаті завзятих торгів, завзятого бою за і проти постулату української автономії...», упродовж «...тижня акт цей перероблювано й переписувано разів з десять...», то «перерібками цими приведено ... до повного хаосу, і від головного постулату – оцього «вел. кн. Руського»... зісталися тільки цілком непоказні сліди...» (Грушевський, 1998, с. 367). І, вже зовсім песимістичний, присуд автора: «вона була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттєздатна» (Грушевський, 1998, с. 375).

Думається, що останнє положення варто прочитувати у якнайширшому контексті, а не просто як констатацію непридатності «консенсусного» варіанту договору. На основі скрупульозного розгляду праць М.Грушевського насмілимося висловити наступне припущення: учений вважав безперспективним не лише Гадяцький трактат, а й польський зовнішньополітичний вибір І.Виговського. Задля аргументації звернімося до творчого доробку історика.

По-перше, «...Гадяцька унія не мала виглядів на успіх ...», оскільки консервативна більшість польської шляхти і політично, і психологічно не була готова до паритетного співжиття у реорганізованій Речі Посполитій – федерації трьох народів. «... Утрата України для Польщі, – продовжує учений, – була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помиритися з ним і щиро вишукувати новий порядок речей для окремішнього і автономного В[еликого] кн[язівства] Руського» (Грушевський, 2005, с. 391).

По-друге, навіть за практичного втілення, Гадяцька унія не могла б гарантувати відносну національно-державну суверенність українства. Справа в тому, що «в 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька Україна ще занадто слабка. Її устрій ще формувався тільки. Її суспільність не емансипувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть якби були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від спольщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави успішного розвитку України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби і потрясінь» (Грушевський, 2005, с. 395).

По-третє, Гадяцький договір не мав перспективи, оскільки в його засадничих положеннях права козацького загалу та поспільства не були застережені, а відтак, існувала реальна небезпека реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин на українських землях. «Для українських мас, – наголошує учений, – вертатися назад під панську кормигу польську, облиту кров'ю недавніх героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливо-диким» (Грушевський, 2005, с. 391).

По-четверте, Гадяцький договір був нежиттєздатним, оскільки для його українських творців ідеалом соціально-політичного устрою бачилася Річ Посполита з унормованою соціально-становою стратифікацією і, зокрема, панівним становищем шляхетства. М.Грушевський, порівнюючи українсько-московський (1654 рік) і українсько-польський (1658 рік) договори, підсумовує: «Коли переяславська угода 1654 р. виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась сформулювати його соціально-політичну роль і забезпечити її, Гадяцька унія [...] домагається такої гегемонії для української шляхти і в аспекті її політич-

них і соціально-економічних бажань і мрій будує цю нову унію» (Грушевський, 1998, с. 372). Всі вимоги релігійного, адміністративного та економічного спрямування «... в дійсності являються передумовою для політичних претензій православної шляхти [...] українські шляхтичі сподівалися ... під патронатом козацького війська і нової уніонської хартії, утворити нову економічну базу... – котра б дала їм змогу помірятися на два фронти – і з усякими католицькими зайдами і з самим козацтвом» (Грушевський, 1998, с. 372-373).

Учений указує на приреченість задуму «... оперти українську державність на шляхті...» (Грушевський, 1998, с. 374). Пояснює, що «... цей план [...] дозрів і розвинувся головню в зв'язку з планами прилучення західних земель до Козацької України [...]. В обставинах тодішньої безкозацької західно-української дійсності така конструкція української держави в цих західних провінціях могла здаватися природною. Але тяжкою іронією було, що якраз західні провінції були вирвані з складу в. кн. Руського при останнім редагуванню Гадяцького акту [...]. В обставинах же східноукраїнських воеводств така концепсія козацько-шляхетського дуалізму не могла виглядати чимсь іншим як на політиканську витівку – замах на козацьку гегемонію, позбавлену ґрунту і засуджену тим самим на неминучий провал» (Грушевський, 1998, с. 374-375).

Відтак Гадяцька унія в концепції І.Виговського – Ю.Немирича, «обрахована на Україну і Білорусь в цілості ... могла б іще мати своє оправдання; фактично обмежена тільки східною Україною, вона трапила його цілком» (Грушевський, 1998, с. 375).

По-п'яте, М.Грушевський вважає спробу збереження української державності за сприяння Речі Посполитої помилковою. Наголошує, що «Хмельницький не хотел возврата к Польше, он желал создать такую политическую комбинацию, которая могла бы обеспечить Украине совершенно независимое положение, и для этого опирался главным образом на Швецию. Выговский по его смерти пошел тем путем и довел переговоры со Швецией до форменного трактата, гарантировавшего со стороны Швеции свободу и независимость украинского народа» (Грушевский, 1990, с. 213). В силу нових геополітичних реалій українсько-шведський альянс виявився недієвим. Гетьману «нужно было подождать какой-нибудь другой комбинации, но обстоятельства не позволяли медлить. Выговский вернулся к Польше, но тем совершенно испортил весь план» (Грушевский, 1990, с. 213).

Отже, в баченні М.Грушевського Гадяцький договір, особливо у сеймовому варіанті, не порятував Гетьманщину. І навіть збройний триумф І.Виговського під Конотопом 28-29 червня (8-9 липня) 1659 року не став підґрунтям для переможного завершення українсько-московської

війни. Вчений називає фактори, що унеможливили кінцеву перемогу гетьмана: «...кошовий Сірко з запорожцями – ворогами Виговського – напали на Крим, змусили татар покинути Виговського, а потім напали на Чигирин, гетьманську столицю. Московська партія на лівому березі Дніпра після цього знову підняла голову; чутка, що Виговський піддався полякам, озброювала проти нього населення; ніхто не розбирав, на яких умовах це сталося: думка про польське панування обурювала населення, яке не хотіло й чути про Польщу. Польське військо, розміщене Виговським у Сіверщині, викликало, по старій пам'яті, таку ненависть, що в місцевих полках, відданих Виговському раніше, тепер почалося повстання [...]. Потім з лівого берега настрої перекинулися і на правий: козаки й тут заявляли, що не хочуть повертатися під владу Польщі. Тоді уманський полковник Михайло Ханенко з'єднався з запорожцями Сірка і підняв повстання проти Виговського. Не хотіли терпіти його на гетьманстві і добивалися поновлення Юрія Хмельницького як законного гетьмана [...]. З Виговським залишилося тільки наймане військо і поляки» (Грушевський, 2006, с. 330-331). А тому гетьман, легітимність якого підтверджувалася трьома козацькими зібраннями, задля забезпечення України від подальшої Руїни, на четвертій «чорній раді» під Германівкою 11 (21) вересня 1659 року поклав булаву.

**Висновки.** Михайло Грушевський у низці своїх праць (головно – у десятому томі «Історії України-Руси») подає реконструкцію гетьманування Івана Виговського. В основі викладу – аналіз політико-соціальних процесів, конструктивної/деструктивної діяльності знакових постатей і, найважливіше, еволюції української державної ідеї, правом утіленням якої стала Гадяцька унія.

В концепції вченого компроміс 1658 року – результат співдії комплексу чинників, зустрічних тенденцій, які мали глибоке підґрунтя; тогочасних геополітичних реалій. Для «Війська Запорозького» він бачився порятунком від експансіоністської, інкорпораційної політики Московії, механізмом ствердження православного «Великого князівства Руського» як рівноправного складника реорганізованої Речі Посполитої.

М.Грушевський, віддаючи належне Гадяцькому договору як політико-правовому акту, котрий засвідчував рівень державницького мислення тогочасної української еліти, вказує, водночас, і на його приреченість.

Насамперед, історик зауважує на те, що «...трактат склався на швидку, експромтно під натиском обставин...»; все це «...не дуже промовляє..., щоб у тім акті шукати глибокої розваги, далекоюсяглих підсумків і формул на далеку будуччину» (Грушевський, 1998, с. 286). Найнебезпечніше в договорі – закладена в ньому «... конкуренція козацького і шляхетського елемента...». Дослідник уважає, що в основі

своїй Гадяцька унія була шляхетською, позаяк покликана була «...відреставрувати економічне і політичне посідання... цієї соціальної верстви...» (Грушевський, 1998, с. 372). Навіть набуття козацькою старшиною шляхетських прав «... означало тільки скріплення шляхетської верстви супроти козацької маси» (Грушевський, 1998, с. 373). Відтак для козацького загалу (для поспільства – понад те, бо в трактаті про нього не згадувалося) унія була несприйнятною. До того ж заслабкий річпосполитський уряд виявився неспроможним до виконання союзницьких зобов'язань перед «Військом Запорозьким», а магнатсько-шляхетська спільнота засвідчила свою нездатність до відносин із ним на паритетних засадах.

На противагу апологетам Гадяча 1658 року, котрих «... очевидно з однієї сторони брала за серце ця показна фразеологія «вільних і рівних», «з'єднання народів», з другого боку – ці широкі концесії українській освіті, релігійній толеранції...» (Грушевський, 1998, с. 375-376), М. Грушевський переконливо стверджує: «Нам, з ретроспективного становища, зовсім ясно, що Гадяцька унія не мала виглядів на успіх...» (Грушевський, 2005, с. 391).

Справді, лише формально українсько-польський компроміс 6 (16) вересня 1658 року міг бути підґрунтям федеративного союзу України, Польщі та Литви: реально прогресивні положення договору, запропоновані Ю. Немиричем – І. Виговським, були обмежені вже в часі підписання його під Гадячем; потім – суттєво знівельовані в процесі ратифікації Варшавським сеймом; ілюзорним бачиться співжиття козацької розкріпаченої України зі станом-регламентованою Кораною (з привілейованим шляхетством і уполісідженим феодально залежним хлопством) в «оновленій» Речі Посполитій. А тому Гадяцька угода кінцево стала одним із визначальних чинників поразки І.Виговського як гетьмана. Та, водночас, вона залишається вікопомним документом такого бажаного взаємопрощення і порозуміння еліт двох народів задля кращої долі кожного з них.

#### *Список використаних джерел*

- Грушевський М. С. Виговський і Мазепа. *Грушевський М. С. Твори* : у 50 т. / голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2005. Т. 2 : Суспільно-політичні твори (1907-1914). С. 386-396.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / уклад.: Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. Донецьк : Тов. ВКФ «БАО», 2006. 736 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 10. Київ : Наукова думка, 1998. 408 с.
- Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Киев : Лыбидь, 1990. 398 с.



### References

- Grushevskii, M. (1990). *Ocherk istorii ukrainskogo naroda [Essay on the history of the Ukrainian people]*. Kiev: Lybid [in Russian].
- Hrushevskiy, M. (2006). *Iliustrovana istoriia Ukrainy z dodatkami ta dopovnen-niamy [The illustrated history of Ukraine is with additions and additions]*. Donetsk: Tov. VKF “BAO” [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1998). *Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rusi]* (Vol. 10). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S. (2005). *Vyhovskiy i Mazepa [Vigovskiy and Mazepa]*. In *Hru-shevskiy M. S. Tvory [Hrushevskiy M. S. Works]* (Vol. 2 : Suspilno-politychni tvory (1907-1914), pp. 386-396). Lviv: Svit [in Ukrainian].

### Diptan I.I.

#### UKRAINIAN STATE IDEA OF IVAN VYHOVSKY HETMANSHIP: THE VISION OF MYKHAILO HRUSHEVSKY

The key problems of Ivan Vyghovsky's rule (the main problem among them – is Gadiatskiy pact in 1658) in Mykhailo Grushevskiy's works are considered in the article. It's emphasized the scientist's ambiguity in treatment of polish Ukrainian compromise in 1658. On the one hand the researcher highly evaluates Ivan Vyghovskiy and his like minded persons for their realization the basic idea of social and political development of Ukrainian nation, the necessity of being independent and trying to legalize it in the appropriate paragraphs of “Big kingdom of Russia”. On the other hand emphasizes the factors which caused the union “lack of vitality” and hopeless of I. Vyghovskiy's polish foreign policy choice.

In the scientist's conception the compromise of 1658 is the result of a combination of a set of factors, opposing tendencies, which had a deep foundation; the current geopolitical realities. For the «Zaporizhzhya Army» it was seen as a salvation from the expansionist, incorporationist policy of Muscovy, the mechanism of affirmation of the Orthodox « Grand Duchy of Rus» as an equal component of the reorganized Commonwealth.

Mykhailo Hrushevsky, while paying tribute to the Treaty of Hadiach as a political and legal act, which testified to the level of state thinking of the then Ukrainian elite, indicates, at the same time, his doom.

First of all, the historian observes that the treatise was in a hurry, under pressure of circumstances, it may have a temporary character. The most dangerous thing in the treaty is the «... competition of the Cossack and Nobility element ...». The researcher believes that the basis of the Hadiach Union was nobility, because it was called «... to restore the economic and political affluence ... of this social stratum ...». Even the acquisition of the nobility's rights by the Cossack sergeant «... meant only the strengthening of the nobility stratum against the Cossack masses». Therefore, for the Cossack public (for the common people - moreover, because it was not mentioned in the treaty) the union was unacceptable. In addition, the weak power of the Commonwealth government was incapable of fulfilling allied obligations to

the «Zaporizhzhya Army» and the magnate-nobility community has demonstrated its inability to engage in relations with it on a parity basis.

In contrast to the Hadiach apologists in 1658, who admired the preferences for the Ukrainian in the field of education and culture. Mykhailo Hrushevsky convincingly states: «For us, from a retrospective perspective, it is quite clear that the Hadiach Union did not look to be successful ...».

In fact, only a formal Ukrainian-Polish compromise on the 6<sup>th</sup>(16<sup>th</sup>) September 1658, could have been the basis of a federal union of Ukraine, Poland and Lithuania: the really progressive provisions of the treaty, which were proposed by Y. Nemirich - I. Vyhovsky, were already limited in time by signing it near Hadiach ; then - substantially eliminated in the process of ratification by the Warsaw Sejm; The illogical view of the coexistence of the Cossack emancipated Ukraine with the state-regulated Crown (with privileged nobility and followed by a feudal dependent slap) is seen in the «renewed» Commonwealth. That is why the Hadiach Treaty eventually became one of the decisive factors in defeat of Vyhovsky as a hetman. And at the same time it remains a Memorandum of such a desired mutual forgiveness and consent of the elites of the two peoples for a better life of each of them.

**Keywords:** *Ivan Vighovsky, Mykhailo Grushevsky, Hetman, Zaporozs'ke army, Hadiach Union, Grand principedom of Rus, diplomacy.*